

MIJN PRESIDENT. HERINNERINGEN VAN DR. W. J. LEYDS AAN PRESIDENT S. J. P. KRUGER

Onlangs kon ik toevalligerwijze de hand leggen op een aantal herinneringen aan President Kruger van diens vroegere rechterhand Dr. Willem Johannes Leyds (1859-1940), achtereenvolgens Staatsprocureur (1884-1889), Staatssecretaris (1889-1897) en Gezant (1897-1902) van de Zuid-Afrikaansche Republiek. Het betreft hier: *President Krüger. Herdenkingsrede op 10 October 1925 te Utrecht uitgesproken*, en *Persoonlijke Herinneringen aan President Krüger. Toespraak den 13de October 1925 in de Aula van de Universiteit te Leiden gehouden*.¹

Nauw hierbij aansluitend is *Herinneringen aan President Krüger*, door Leyds in 1918 geplaatst in het blad waarvan zijn vriend en vroegere assistent C. G. S. Sandberg redacteur was, *Dietsche Stemmen*.² Dit artikel is echter al veel ouder, het werd in 1909 (bij gelegenheid van Leyds' bezoek aan Zuid-Afrika?) geschreven voor *De Volksstem* en door andere couranten in die tijd overgenomen.³ Deze herinneringen zijn daarom in Zuid-Afrika voor belangstellende historici tamelijk bereikbaar.

Met de twee eerder genoemde stukken is dat veel minder het geval. Hoewel in het Suid-Afrikaans Instituut in Amsterdam aanwezig, in Zuid-Afrika moeten ze tamelijk onbekend zijn. Bij mijn weten berusten er alleen exemplaren in het *Leyds-Archief* van het Transvaals Argief, Uniegebou. Ook in de historische lectuur wordt er haast niet naar verwezen — tot nu toe zag ik ze alleen (maar dat kan natuurlijk aan mij liggen) in de Paul Kruger-biografie van Dr. D. W. Krüger vermeld, waar op blz. 177 ev. van het tweede deel vrij uitvoerig uit de *Persoonlijke Herinneringen* aangehaald wordt. Sommige passages in Kees van Hoek, *Gesprekke met Dr. W. J. Leyds*, komen eveneens bijna woordelijk met deze herdenkingsrede overeen.⁴

Ondanks dit niet geheel onbekend zijn is het m.i. gerechtvaardigd beide redes uit 1925 eens in *Historia* af te drukken, ook al zeggen ze niets nieuws, niets wereldschokkends. Ze kunnen, voor het eerst of bij vernieuwing, met Kruger en vooral Leyds in aanraking brengen.

Ongetwijfeld kende Leyds zijn president door hun jarenlange intieme samenwerking zeer goed. Als iemand het recht heeft aan de vorming van

1. Beide op eenvoudige wijze en in klein formaat (11 x 18 cm.) gedrukt bij Geuze, Dordrecht, zonder verdere aanduidingen.
2. *Dietsche Stemmen* III 5/6 (mei/juni 1918). Sandberg diende onder Leyds in de Staatssecretarie en op de Brusselse legatie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog brachten zijn anti-Engelse gevoelens hem in het kamp van N.S.B.-leider Mussert, hip stierf in 1950 te Pretoria. In 1943 verscheen te Amsterdam zijn *Twintig jaren onder Krugers Boeren in voor en tegenspoed*.
3. Leyds zelf vermeldt aan het slot dat hij dit artikel schreef „met gebruikmaking van een opstel in 1909 in *De Volksstem* verschenen”. In *De Nederlander* (een Nederlands dagblad toentertijd) van 21 augustus 1909 vond ik echter de letterlijke tekst van de *Herinneringen*, overgenomen uit *De Stem voor Waarheid en Recht*, die in Burgersdorp (K.P.) uitgegeven werd. Het zal dus door nog wel meer bladen overgenomen zijn.
4. Blz. 34 ev. van dit in 1939 bij Van Schaik, Pretoria verschenen boekje.

een beeld van Kruger voor het nageslacht het zijne bij te dragen, dan hij. Anderzijds, niemand geeft een zuiver, fotografisch beeld, „wie es eigenlijk gewesen”, ook Leyds niet. En er bestaan aanwijzingen dat Leyds vaak aan bewuste of onbewuste beeldvorming deed. Professor van Jaarsveld heeft daarop al eens gewezen in een studie van Leyds als historicus.⁵ Ook de Kruger zoals hij hier getekend wordt is niet geheel vrij van de trekken van Leyds zelf.

Natuurlijk, het gaat hier om gelegenheidstoespraken, om dankbare herinneringen aan een hooggeacht persoon met wie hij vele lange jaren omgegaan had, Leyds wilde geen geschiedschrijving geven. Maar juist het beeld in zulk soort toespraken of artikelen geschetst, sijpelt door naar vele kringen.

Er zijn meer voorbeelden dat Leyds ingreep om de wereld een bepaald Krugerbeeld te geven — toen hij bewerkte dat de oude president na de Vrede van Vereeniging als balling in Europa „ellendig om bleef zwerven”,⁶ of die andere, mislukte, keer, met Krugers autobiografie: hoe heeft hij gefulmineerd op de door Bredell en Grobler uitgegeven *Gedenkschriften*: „Het boek van President Kruger wordt, vrees ik, dus niets anders als eene verzameling van anecdoten, terwijl het had kunnen worden een monument van historie”.⁷

Trouwens, Leyds vermeldt het zelf (en uit mijn onderstaande annotatie kan het nog verder blijken), niet altijd dacht hij zo genereus, zo vol piëteit over een zo venerabele president, „mijn president”, als hij het hier toch eigenlijk laat voorkomen. Vooral in zijn eerste Zuidafrikaanse jaren kon hij maar moeilijk wennen aan bepaalde zijden van Kruger's persoonlijkheid.⁸ Pas langzamerhand kreeg hij meer oog voor het unieke van deze Boerenleider, ging hij juist door diens goede eigenschappen de minder aangename anders waarden. Dan kon het nog botsen, in zijn particuliere correspondentie liet hij dat wel uitkomen, maar het begrip, de trouw en waardering namen toe, kregen de overhand. Zo kwam hij ook tot het beeld van Kruger zoals dat in deze herdenkingsredes opgeroepen wordt: de natuurmens Paul Kruger met zijn grote gaven van hoofd en hart, de oude vertrouwde vader van zijn volk, de rots die niet wilde buigen voor de door mensen van een lager, baatzuchtiger orde ontketende storm, omdat hij wist in zijn recht te staan; de man ook die ondanks de ruwe grauwanieten indruk die je bij eerste aanblik van hem kreeg, voor vrienden trouw was tot het einde.

Het is hier niet de gelegenheid dieper op de verhouding Kruger-Leyds in te gaan, of meer van Leyds te zeggen dan Kruger zelf deed. Toen Genl. Nic. Smit in de Uitvoerende Raad Kruger eens kapittelde omdat hij

5. Dr. F. A. van Jaarsveld, *Tyd- en Geskiedenisbeeld. 'n Metodologies-kritiese ondersoek na die werk van Dr. W. J. Leyds*, in *T.W.K.*, nr. XIV 1 (april 1954) 97.

6. Dr. D. W. Krüger, *Paul Kruger II* (Johannesburg 1963) 295.

7. T.A., Leyds-Argief 253. Dr. W. J. Leyds — Dr. F. V. Engelenburg, Groningen 28 augustus 1902. Evenzo in Leyds — Frau von Oven, Brüssel 1 October 1902.

8. Vgl. Leyds, *Onze eerste jaren in Zuid-Afrika* (Dordrecht 1938) en zijn (helaas) nog onuitgegeven correspondentie in het Leyds-Archief.

Leyds naar een bepaalde conferentie mee wilde hebben, terwijl eigenlijk de Staatsprocureur Krause de aangewezen man was, kreeg hij ten antwoord: „Ik zal je eens wat zeggen. Ik ga met Dr. Leyds of ik ga helemaal niet. Wat weet Krause van de zaken af? Hij heeft maanden noodig om zich enigzins in de zaken in te werken. Hij is niet in staat om mij aan alle vroegere zaken te herinneren, die alleen Dr. Leyds weet. Maar ik zal je zeggen wat het is: Ik heb maar één rechterhand en die wil jelui afkappen en dat jij daaraan meedoet dat grieft mij erg”.⁹

President Kruger. Herdenkingsrede op 10 October 1925 te Utrecht uitgesproken door Dr. W. J. Leyds

Toen, nu welhaast een eeuw geleden, een kind ten doop werd gehouden,¹⁰ dat de namen Stephanes johannes Paulus Krüger¹¹ ontving, heeft wel niemand der aanwezigen het vermoed — of het mocht zijn de traditoneele oude vrouw — dat deze naam eenmaal in de geheele wereld, in alle talen, op allerlei wijzen uitgesproken, zou weerklinken als die van een held, die, hoe weinig men van hem wist als wat anecdotische verhalen, toch door de ouderen werd bewonderd en aan de jongeren als voorbeeld aangeprezen.

Het was, omdat een ieder in hem den kampioen begroette voor vrijheid, voor zelfstandigheid, voor onafhankelijkheid. Zelfs uit Rusland, achter uit Siberië — misschien niet onnatuurlijkerwijze — dacht men aan hem en aan de Boeren, en offerde voor hem en de zijnen tot somtijds het laatste dat men bezat, overtuigd dat het de zaak der vrijheid ten goede zou komen.

Indedaad, als ooit iemand voor vrijheid en onafhankelijkheid heeft gestreden, dan was het wel hij. Van jongs af aan, tot den laatsten ademtucht. Hij heeft er zijn leven aan gewijd, en is er aan te gronde gegaan. Niet door eigen schuld; door het misdadig drijven van de buitenlansche afgunstigen die zijn levenswerk hebben gebroken, doch gelukkig niet hebben kunnen vernietigen. Wat gaande was, en nog is, in Zuid-Afrika, de geboorte en de ontwikkeling van een eigen natie, dat is de uitkomst van zijn werkzaamheid. Zeker, hij was niet de eenige die daarbij genoemd mag worden, maar wanneer men de reeks der mannen beschouwt, die hebben medegewerkt tot dien groei, dan is er wel geen ander, in geen enkel deel van Zuid-Afrika, die, als hij, somtijds onbewust, de voorganger, de padmaker¹² van die beweging is geweest.

9. T.A., Leyds-Archief 250, Leyds — Prof. mr. J. P. Moltzer, Pretoria 28.2.1890. Dr. F. E. T. Krause was korte tijd Leyds' opvolger als Staatsprocureur.

10. Krugers juiste doopdag was volgens D. W. Krüger, *Paul Kruger I* (Johannesburg 1961) 8, de 19de maart 1826.

11. Zeer consequent schijft Leyds altijd Krüger, met Umlaut, die thans meestal weggelaten wordt (zo door Dr. D. W. Krüger). Is Leyds in de war gebracht door het krulletje boven de u zoa's dat ook in Krugers handtekening zichtbaar is, of sloot hij aan bij familietraditie, bij Krugers eigen bedoeling met dat krulletje (dat meest voor een verouderde grafie gehouden wordt)?

12. padmaker — voorbeeld van een afrikanisme, in Leyds' taalgebruik overigens vrij zeldzaam, hier wel terwille van de couleur locale.

Helaas moet men, terugdenkend aan de eerste jaren van de gelukkige en toch somtijds zoo rampzalige republieken, erkennen, dat niet slechts van deelen van Zuid-Afrika moet gesproken worden, doch ook van verdeeldheid. Die onderlinge oneenigheid, die burgertwisten zijn een vloek geweest, vooral in Transvaal.¹³ En niemand heeft in zulke mate dien vloek als een schande gevoeld, de ellende en het gevaar daaraan voor de toekomst gepeild als Krüger. Van jongs af aan in die twisten gemengd, daaraan deelnemend met het roer in de hand, heeft hij, toen al, steeds gepoogd er een einde aan te maken en de twistende partijen tot elkaar te brengen. Altijd is dat zijn oogwit gebleven. In de latere jaren, toen de onderscheidene republiekjes in het noorden waren samen-gesmolten tot één groote Zuid-Afrikaansche Republiek, toen zag hij ongaarne, in Volksraad en vooral in den Uitvoerend Raad, het uitbrengen van een tegenstem. Indachtig aan wat vroeger daarvan de gevolgen waren geweest, trachtte hij steeds door overtuiging of door wijziging van voorstellen, te komen tot een éénparig besluit.

Een groote redenaarsgave hielp hem daarbij niet. Hij sprak niet gemakkelijk, niet vloeiend, niet vleiend. Maar hij uitte zich met zoo grooten ernst, dat een ieder zich inspande om hem te volgen en te begrijpen, en men werd tenslotte door hem medegesleept.

— Reeds vroeg moet hij een buitengewonen indruk op zijn omgeving hebben gemaakt. Zou hij anders, op zijn zeventiende jaar, een kind nog volgens onze begrippen, zijn gekozen tot onderveldcornet? Om zijn persoonlijkheid alleen kan het niet geweest zijn. Wel is waar was hij daarom zoo befaamd dat hij den naam had van den dapperste onder de dapperen,¹⁴ maar dit zou toch niet voldoende geweest zijn om hem op dien leeftijd te roepen tot een ambt dat ook civiele en zelfs rechterlijke functies medebracht. Het moeten eigenschappen van karakter en verstand geweest zijn, die aan hem de voorkeur deden geven. En zijn leven lang is dat zoo gebleven.

Hij was een geboren leider, en in Zuid-Afrika waar de politiek een sterk persoonlijk karakter draagt, zou het te verwonderen zijn geweest, als men hem niet altijd omringd had gezien door een grooten kring van aanhangers. Ze ontbraken zeker niet, die door dik en dun met hem medegingen, maar men zou zich vergissen met te meenen, dat dit met zijn geheele partij het geval was.

Terwijl hij zeker van heerschzucht niet vrij was te pleiten, kende hij zijn volk te goed om niet te weten, dat hij niets bereiken zou met een optreden als despoot. Daarbij had hij te veel ontzag en eerbied voor de

13. Voor de periode der burgertwisten en Krugers aandeel, zie D. W. Krüger, a.w. en A. N. Pelzer, *Geskiedenis van die S.A.R. I Wordingsjare*, Kaapstad 1950.
14. „dapperste onder de dapperen” — de term voor zover mij bekend afkomstig van Ds. Dirk van der Hoff, vgl. *Paul Kruger's Amptelike Briewe*, uitg. Dr. S. P. Engelbrecht, Pretoria 1925, blz. 10.

souvereiniteit van het volk, om de majesteit van zijn eigen ik te willen doen aanbidden en hij was te nobel van inborst om slachtoffers te maken van zijn willekeur.

Overtuigen wilde hij; evenals hijzelf, zonder autoriteitsgeloof, overtuigd wilde worden. Hij wenschte te weten, niet slechts te gelooven; en dat deed hem met gewilligheid en geduld luisteren naar andersdenkenden, als hij in hun oprechtheid kon vertrouwen.

Zijn vertrouwen. Ziet, juist het innige, vaste vertrouwen dat hij schenken kon, en dat tegen alle achterbaksche stokerij en lasterpraat bestand was, dat was het wel in de eerste plaats waarom men zich aan hem hechtte.

Het was er geen voorwaarde voor dat men het met hem eens was op godsdienstig of kerkelijk terrein. Denkt slechts aan den ambtenaar die geen zijner kinderen liet doopen, en wien Krüger er nooit een verwijt van heeft gemaakt, aan wien hij nooit zijn vertrouwen heeft onttrokken.¹⁵

Toch, indien men hieruit zou willen afleiden dat hij het met zijn eigen geloof licht nam, zou men hem schromelijk onrecht doen. Zijn Bijbel was hem alles, niet de verafrikaanschte waarvan hij niets weten wilde,¹⁶ maar de oude Dordtsche. Wanneer hij een tekst gevonden had, die hem steunde in zijn menschelijke beschouwingen dan was dat voor hem-zelve de beste aanbeveling van zijn eigen overtuiging. Hij wist zich in heel zijn leven door God geleid.

Maar zijn beschaving des harten maakte zijn Christendom mild. Toen professor De Louter in 1884 sprak¹⁷ van de klove, die den President scheide van de Hollandsche Orthodoxen, die Krüger zelf tot zijn smart verklaren moest niet te kunnen begrijpen, werd scherpzinnig aangeduid, wat velen anderen tot op den huidigen dag nog altijd ontgaan is, het feit namelijk, dat hij een verlicht, vrijzinnig man was. Hij zag het in — om iets te noemen — dat 't noodig was, een elk in de republiek, wit of zwart, te doen inenten toen een pokken-epidemie uit het Noorden ook de Transvaal dreigde aan te tasten; hij was niet tegen arbeid op Zondag, als de nood er toe drong; hij gevorderde het onderwijs voor meisjes; hij was gekant tegen de bepaling, die Katholieken en Israëlieten buiten den Volksraad sloot; hij stond er op, dat de onderwijswet het beginsel zou uitspreken

15. Die ambtenaar was Leyds zelf, vgl. Kees van Hoek, a.w. 35.

16. Dit kan natuurlijk niet op de Bijbel in Afrikaans slaan, hooguit op de bijbel-gedeelten door Ds. S. J. du Toit in het Afrikaans vertaald en dan zal de persoon van de vertaler Krüger's liefde voor de vertaling niet aangewakkerd hebben.

17. Mr. J. de Louter, *De Transvaalsche Deputatie*, in *De Gids* 1884, 531 (ook afzonderlijk gedrukt Utrecht 1884). De Louter (1847-1932), hoogleraar in het volkenrecht, was een groot vriend van Zuid-Afrika, jarenlang lid van het hoofdbestuur van de N.Z.A.V.

dat het leerstellig Godsdienstonderwijs als zoodanig thuis behoort bij de Kerk, en niet bij den staat.¹⁸

Nooit echter heeft hij zijn volk instellingen willen opdringen, waarvoor het nog niet rijp was, een fout, die den begaafden Kaapschen predikant Burgers als staatspresident tot volslagen mislukking heeft gedoemd. Krüger streefde slechts naar het bereikbare, en daardoor is hem zooveel gelukt. In plaats van het volk te drijven, heeft hij steeds getracht er zijn medewerkers van te maken. Alleen dóór hen en mèt hen wilde hij arbeiden; en dat heeft hem, ook in hun oogen, gemaakt tot hun besten vertegenwoordiger.

Men meene echter niet, dat hij in Zuid-Afrika louter bewonderaars gekend heeft. Tijdens zijn leven, en ook na zijn verscheiden, is hij dikwijls miskend, vooral in de Kaapkolonie. Men vergete niet, dat deze een Engelsche kolonie was, en bovendien meerdere geheel met Transvaal tegenstrijdige belangen had. Waar Krüger streed voor de verbinding met Delagoabaai, daar raakte hij aan de Kaapsche havens en spoorlijnen. Waar Krüger's politiek steeds gericht was op het bezit van een eigen haven, alvorens zich de handen te willen binden in een tolverbond met Britsche koloniën, daar voelden deze zich gekwetst. Waar hij de plannen van Rhodes naar het Noorden in strijd met de belangen van Transvaal beschouwde, en zelf trachtte dat achterland voor zijn menschen open te houden; — waar hij het streven van den Kaapschen Afrikaner-Bond naar een onafhankelijkheid ten halve, niet tot het zijne maken kon, wijl hij die reeds in grootere mate bezat; — waar hij vastheid aan zijn taal, en aan het Engelsch niet overal en altijd dezelfde rechten wilde verleenen; — daar begrepen velen hem niet, wilden velen hem niet begrijpen, — in de Kaapkolonie niet, en in Natal nog minder.

* * *

18. Deze zinsneden zijn minstens even typerend voor de liberaal Leyds als voor zijn president: Kruger wordt hier uitgespeeld tegen zijn Nederlandse geestverwanten, en vooral hun leider Dr. A. Kuyper, van wie Leyds (evenals zijn Hollandse vrienden en leermeesters) weinig moest hebben, gezien zijn rol als leider van alle anti-liberale krachten in de Nederlandse politiek. (Voor Kuyper's houding tegenover Transvaal en tegenover Kruger, zie mijn *De Hollanders in Krugers Republiek* — Mededelings Universiteit van Suid-Afrika, C 63). De Nederlandse „Doppers” immers waren tegen gedwongen vaccinatie en tegen zondagsarbeid, wensten leerstellig godsdienstonderwijs op school (maar met dit grote verschil dat zij geen staats-scholen, als in Zuid-Afrika, verlangden, maar vrije scholen van de ouders), terwijl ze zeker niet voorop gingen bij de emancipatie van de vrouw. Dr. Kuyper heeft enkele haast anti-semitische uitingen op zijn naam staan (al zouden die op de keper beschouwd wel eens meer anti-liberaal dan anti-semitisch kunnen zijn), maar is daarentegen de vader van de coalitie tussen Protestanten en Rooms-Katholieken op politiek terrein. Voor Kruger en zondagsarbeid, vgl. D. W. Krüger, a.w. II 245; uitsluiting van Katholieken en Joden uit de Volksraad: Leyds, *Eenige correspondentie uit 1899*. 's-Gravenhage 1919, blz. 143 noot I. Men bedenke evenwel ook dat Kruger zeer bevriend was met hv. A. H. Nellmapius en Sammy Marks, en dat zijn lijfarts, dr. Heymans, Rooms was. Voor Kruger en het onderwijs; Dr. J. Ploeger, *Onderwys en onderwysbeleid in die S.A.R. onder Ds. S. J. du Toit en Dr. N. Mansvelt 1881-1900* (Ajbk XV 1, 1952); overigens moest Leyds Kruger in deze dingen nog vaak aansporen — T.A., Leyds-Archief 253, Leyds—Kruger, 8 des. 1895.

Maar de kentering is gekomen. De oogen zijn opengegaan voor zijn vérzienden blik, voor de juistheid van zijn politiek, voor de wijsheid van zijn staatsmanskunst.

De geschiedenis heeft Krüger in het gelijk gesteld; en zal dat, naarmate men verder van hem afstaat, in nog meerdere mate doen. Zijn figuur is te groot voor een beschouwing van nabij; slechts op een afstand en van af een hoogte is hij in zijn geheel te overzien.

Wat wij thans echter reeds ten volle kunnen beseffen, dat is zijn alles overmeesterende liefde voor zijn vaderland. Het is alsof professor Buys aan hem gedacht heeft, toen hij zijn studente toesprak en zeide:¹⁹ „Niemand dient den Staat naar eisch, niemand kan een gemeenschap volkomen vertegenwoordigen, zonder haar vóór alles en boven alles lief te hebben.”

Krüger heeft wel zijn land, zijn volk, ook ver buiten zijn eigen grenzen, met geheel zijn groote hart lief gehad en gediend.

En evenals Johann de Witt²⁰ kon ook hij aan het einde van zijn leven zeggen, dat hij sterven zou evenals hij altijd geleefd had: als een goed patriot.

Waarlijk, als een voorbeeld van een warm en oprecht, trouw en groot vaderlander staat hij ons voor oogen. Een standbeeld waardig. Moge het streven om voor hem een monument op te richten in deze stad, waar hij als balling en als martelaar den dood tegemoet ging, waar wij hem met deernis gemengden eerbied hebben aanschouwd, spoedig tot werkelijkheid worden!²¹

Dat zij zoo!

Persoonlijke Herinneringen aan President Krüger. Toespraak den 13en October 1925 in de Aula van de Universiteit te Leiden gehouden door Dr. W. J. Leyds

Als wij in deze dagen nagaan hoe Krüger wordt herdacht, dan treft het, dat hij steeds alleen beschouwd wordt als historische figuur, of wel dat anecdoten over hem de ronde doen, verhalen van jacht-avonturen die

19. J. T. Buys (1828-1893), invloedrijk Nederlands staatsrechtgeleerde. Het geciteerde te vinden in *De zelfstandigheid van het Staatsrecht*. Rede na de overdracht van het rectoraat aan de Hoogeschool te Leiden, op 8 Februari 1876. Amsterdam 1876, 22 (in de verzamelbundel *Studiën over Staatskunde en Staatsrecht* dl II — Arnhem 1895, blz. 506).
20. Leyds zal hier Johan de Witt, Raadpensionaris van Holland, in 1672 in Den Haag vermoord, abusievelijk noemen. Van Johan van Oldenbarnevelt, de Hollandse Raadpensionaris die in 1619 als slachtoffer van de godsdienstige en politieke twisten tijdens het Twaalfjarig Bestand het leven verloor, zijn de woorden afkomstig, uitgesproken toen hij na een veroordeling wegens landverraad het schavot beklom: Mannen, geloof niet dat ik een landverrader ben. Ik heb oprecht en vroom gehandeld, als een goed patriot, en die zal ik sterven.
21. Zoals bekend verbleef Kruger enige tijd in huize Oranjestad op de Utrechtse Maliebaan. In de tuin van dit nog bestaande pand (thans in gebruik als kantoor van een kunstmeesterfabriek) staat nog steeds een borstbeeld van President Kruger, middelpunt van de jaarlijkse Krugerherdenking ter plaatse. Kruger is echter in Zwitserland overleden.

even goed anderen Boeren zijn overkomen;²² doch dat weinig aandacht wordt besteed aan den mensch Krüger in den dagelijkschen omgang.

Dat heeft natuurlijk zijn reden: er zijn niet veel menschen meer over die daarvan uit eigen ondervinding kunnen meespreken. Met genoegen heb ik daarom gehoor gegeven aan het verzoek om iets van den man Paul Krüger te vertellen.

De kring der menschen is zeer gedund, die, zooals ik, jaren lang, zoo goed als dagelijks met hem hebben omgegaan; die door het werk, het ambt, aan elkaar onafscheidelijk waren gebonden; die met elkaar hebben getwist en elkaar de hand gedrukt, die van gedachten hebben gewisseld, dag aan dag, uren lang, samen in één ruimte opgesloten, die met elkaar hebben gewandeld, te paard of in een rijtuig gereden; die zelfs, op expeditie, samen hebben geslapen, in een ossewagen, op een brits, of in één bed.

In dergelijke omstandigheden, in zulk een omgang, gaat men van elkaar houden, of men krijgt een afkeer van elkaar. In ieder geval leert men elkander kennen. En ik meen beter dan iemand anders, Krüger te kennen.

Ge zult u slechts met groote verbeeldingskracht een op zijn hoofd staanden Krüger kunnen voorstellen, niet waar? Toch heeft zijn bruischende levendrang hem daartoe gebracht. Het was bij het bouwen van zijn kerk te Rustenburg, waaraan hij als werkman, als sjouwer had medegeholpen. Toen de bovenste balk van het dak gelegd was, kon hij aan zijn juischende vreugde over de volbrachte taak alleen uiting geven door op dien balk, hoog in de lucht, op zijn hoofd te gaan staan.²³

Later had hij er spijt van, naar hij mij bekende, en hij schaamde er zich over, over het onheiligen van het Godshuis namelijk, niet over den acrobaten-toer.

Maar dergelijke gymnastiek-oefeningen dateerden vóór mijn tijd. Toen ik hem leerde kennen,²⁴ liep hij naar de zestig, een groote zware man, die zelden meer te paard steeg en veel te weinig beweging nam.

Den eenigen keer dat ik hem te Pretoria te paard²⁵ heb zien zitten, was 's nachts, toen hij, nadat wij den vorigen dag een hevig meenings-

22. Vgl. ook wat ik in mijn inleiding als Leyds' mening over Kruger's *Gedenkschriften* citeerde.

23. Volgens D. W. Krüger, a.w. I, 27, haalde Kruger deze toeren uit bij de bouw van de kerk in het pas aangelegde Rustenburg, in 1851. Een bewijsplaats geeft hij daarbij niet op. Als het inderdaad toen gebeurd is, moet Leyds zich vergissen of op z'n minst zeer onduidelijk zijn, want onder "zijn kerk" zal ieder de Geref. Kerk verstaan. Die is echter pas na 1859 gebouwd. Kruger's inspanningen daarvoor kan men aflezen uit zijn brieven, bij S. P. Engelbrecht, a.w., bv. no. LXVIII.

24. Leyds ontmoette Kruger voor het eerst tijdens het bezoek van de Derde Deputatie aan Nederland in 1884; hij arriveerde 2 oktober 1884 in Pretoria.

25. Ergens (!) heb ik ook het verhaal gelezen, als zou Kruger bij het uitbreken van de Anglo-Boerenoorlog 's nachts op het erf van zijn ambtswoning weer geprobeerd hebben een paard te bestijgen, om indien nodig zelf op commando te gaan!

verschil gehad hadden, aan mijn deur kwam kloppen, nederig liet vragen of hij binnen mocht komen om mij vergiffenis te vragen, want hij had ongelijk gehad.²⁶ Het is een oud, bekend verhaal, maar het blijft treffend.

Ik zie hem nog voor me, zooals hij met groote stappen aan kwam loopen, met den zwaren wandelstok telkens op den grond stampend; haastig zijn plaats innam in de kamer van den Uitvoerenden Raad, en dadelijk begon zijn pijp te stoppen. Men kan niet zeggen dat hij keurig was op zijn kleeding of toilet; en toch, zonder eenigen zweem van voornaamheid, was zijn houding, zonder mooi-doenerij, altijd waardig. Ik heb eens te Johannesburg op een publiek diner dat den President was aangeboden,²⁷ gezeten naast een Engelschman, die hem nog nooit gezien had, allerlei praatjes over dien Boer gehoord, en natuurlijk ook geloofd had; en die geheel verwachtte zich dien avond te zullen amuseeren met Krüger uit te lachen. Maar dat kwam anders uit: hij werd geïmponeerd, en onderwierp zich aanstonds aan het gevoel van decorum dat van den President, zonder eenige aanstellerij, als de natuurlijkste zaak ter wereld, uitging. Waar had hij dat geleerd? vroeg hij telkens met verbazing — gelijk een ieder zich telkens in allerlei situaties afvroeg, waar hij het toch vandaan had.

Nu moet erken worden, dat die waardigheid, dat gevoel voor decorum, niet uitsluitend Krüger's deel waren. Ze waren bijna algemeen bij de Boeren, ten minste bij de ouderen, vooral bij de voortrekkers die gewoonlijks als barbaren afgeschilderd worden. Die ouderen beklaagden zich dikwijls over den achteruitgang in manieren bij het jongeren geslacht, dezelfde klacht, die de *Volkstem* nog dit jaar aanhief: „Waar blij die goeie maniere van ons voorgeslag?” „Ach, dokter,” zuchtte eens een oude Boer tot mij, „gisteren kwam nog een jonge man bij me binnen met de brandende pijp in de hand, en hij ging dóór met rooken. Dat hebben wij anders geleerd,” ging hij voort, „vóór wij een anders' huis betraden, moesten wij eerst buiten de pijp uitkloppen, in den zak steken, en dan pas was het behoorlijk binnen te gaan.”

De Volksraad ook, was als publieke vergadering een model. Wat anders dan het Engelsche parlement, met de beenen op de bank, en de hoed op de oogen. In Pretoria, en in Bloemfontein eveneens, allen in het zwart, met witte das; zich beijverend het reglement van orde, dat overigens door den voorzitter stipt werd gehandhaafd, nooit te overtreden.

Maar om op Krüger terug te keeren.

26. Vo'gens D. W. Krüger, a.w. II, 85 (en daar opgegeven bronnen) was dit in 1886, tijdens de Nellmapiuszaak, toen Krüger vriendschap en persoonlijk vertrouwen wenste te laten prevaleren boven Leyds' strikt juridische aanpak. Vgl. ook T.A., Leyds-Archief 250, Leyds — Moltzer, 20 juni 1886.

27. Krügers eerste vijf bezoeken aan Johannesburg vielen in febr. en sept. 1887, dec. 1888, mrt. 1890, sept. 1892 — Leyds vergezelde hem in ieder geval in 1890, of hij dat bezoek bedoelt is mij onbekend.

Men zal zich afvragen waarin hij eigenlijk groot was, wat hem boven zijn omgeving heeft doen uitsteken. Om die vraag te beantwoorden, moet men hem, misschien meer dan elke andere historische persoonlijkheid, beschouwen in de lijst van zijn tijd. Een wonder van geleerdheid, als Hugo de Groot,²⁸ was hij niet; maar iets bizonders moet zijn kring toch in hem gezien hebben, zoowel in helder oordeel als in dapperheid. Anders zou hij niet op zijn 17e jaar gekozen zijn tot onder-veldcornet, en zouden geen volwassenen mannen zich onder hem en naar hem gevoegd hebben. Een orakel was hij alleen in die zin, dat zijn omgeving zijn verstand, zijn doorzicht en wilskracht als superieur boven de hunne erkende.

Er kwam nog iets bij: waar men bij anderen wel eens in twijfel stond, bij hem wist men steeds te doen te hebben met een gaaf karakter.

Men heeft dat, vooral van Britsche zijde, dikwijls aangetast, door b.v.b. te spreken van oligarchie, familieregeering, alsof hij de vette baantjes aan zijn familieleden ronddeelde.²⁹ Laat mij u dan wijzen op het feit, dat hij van zijn vele zoons nooit één enkelen in eenige betrekking heeft geplaatst, daar hij van mening was — ik heb het uit zijn eigen mond — dat ze er niet voor berekend waren. Een schoonzoon en zijn jongste spruit³⁰ waren, wel is waar, achtereenvolgens zijn particuliere secretaris, maar dat kan eigenlijk niet als een staats-betrekking worden aangemerkt.³¹ Het is ook waar, dat een zijner zonen assistent-veldcornet is geweest; maar tot dit ambt kon men niet geraken door benoeming, doch door volkskeuze. Het was een innige vader-vreugde, die men in zijn stem hoorde, toen hij over die verkiezing sprak, en er met trots op wees dat die zoon het dan toch tot iets gebracht had, en dat geheel zonder den kruiwagen van hem, den President. Wat denkt gij nu over die familie-regeering?

De Engelschen hebben er ook den neus voor opgehaald, dat Krüger een zijner plaatsen voor veel geld heeft verkocht. Maar waarom zou hij niet? Er was goud op gevonden. En als een echt patriarch gevoelde hij zich verplicht te wezen zijn talrijken nakomelingen wat na te laten. Als men hem iets verwijten kan, heb ik een speculant spottend hooren zeggen, dan is het dat hij met veel te weinig voor die plaats tevreden is geweest, want de koopers hadden er millioenen aan verdiend, waar Krüger er slechts tonnen voor had gekregen.³² Deze transactie heeft waarschijnlijk wel het praatje, den leugen doen ontstaan dat hij zich door de kapita-

28. Hugo de Groot, de beroemde 17de eeuwse rechtsgeleerde (en als zodanig van het allergrootste belang voor de Transvaalse rechtspraktijk, vgl. S. P. Engelbrecht, a.w., no. LXVIII), was evenals Leyds' toehoorders student te Leiden.

29. Vooral de Engelstalige pers en Randse schrijvers in die tijd maakten hier veel ophef van. (Vgl. Scoble and Abercrombie, *The rise and fall of Krugerdom*. London 1900; Fitzpatrick, *The Transvaal from within*, London 1900*). Toch lijkt me een serieus onderzoek naar deze zgn. „Derde Volksraad” (Abercrombie, *The secret history of South Africa*. Johannesburg 1952², 95) gewettigd.

30. F. C. Eloff en Tjaart A. P. Kruger.

31. Deze mening laten we voor rekening van Dr. Leyds.

32. In 1886 kocht Kruger, samen met zijn schoonzoon Frikkie Eloff, de plaas Geduld-Springs voor £700; in 1891 kocht hij zijn schoonzoon voor £3,000 uit — de gehele plaas verkocht hij later voor £107,700 aan de Springs Real Estate Company — D. W. Krüger, a.w. I, 79, noot 9.

listen de handen liet stoppen.³³ Ik weet het, zelfs hier in Holland zijn er die dat gelooven, helaas. Wanneer men zegt, dat de Engelschen in 't groot liegen, dan wordt dat grif beaamd, terwijl diezelfde menschen aan onwaarheden en détail dadelijk geloof schenken. Maar ik vraag u af: is Krüger's geheele houding als staatsman, als voorvechter van de rechten der Boeren tegen diezelfde kapitalisten, in overeenstemming te brengen met de positie van een omgekochte?

De welmeenenden komen dikwijls aan met den troost van het Hollandsche spreekwoord: Al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel. Oprecht gesproken, vind ik, dat de waarheid niet zelden met langzame schreden gaat, en in haar wedloop met den leugen duchtig ondersteund moet worden. Het optimisme, dat spreekt uit Brand's dictum: „Alles zal reg kom", kan ik niet altijd deelen.

Ik kan er, uit eigen ondervinding, van meespreken.³⁴ Maar dit laat ik nu daar. Gij wilt over Krüger hooren; en ik spreek ook liever over hem dan over mijzelven.

Terwijl men over het algemeen van Afrikaners niet zeggen kan, dat ze van dankbaarheid overvloeien, was dat juist een deugd, die hem bij uitstek onderscheidde. Als ik daar staaltjes van zou willen geven; zou ik van geen ophouden weten.

En zijn vermogen om vergiffenis te schenken aan hen die hem onrecht hadden gedaan, kwaad toegevoegd, kon met dat van Napoleon worden vergeleken.³⁵ Als hij met iemand getwist had en ze hadden het bijgelegd, dan kwam hij er in de driftigste bui nooit op terug; het was, naar het scheen, uit zijn herinnering weggevaagd.

En van vriendschap had hij een hooger begrip dan het overgrootste deel der menschheid. Daarin heb ik eens een lesje van hem ontvangen dat mij altijd zal bijblijven. Het was tijdens de verkiezingsstrijd van 1893,³⁶ waarin Generaal Joubert tegenover Krüger stond als mede-candidaat

33. Krüger was stellig onomkoopbaar. Toch hield hij er ideeën op na die licht als tegenovergesteld opgevat kunnen worden en in ieder geval niet van een voorzichtigheid als die der duiven getuigden. Te snelle conclusies moet men uit het volgende niet trekken, maar het is de overweging waard: T.A., Leyds-Archief 250, Leyds—Moltzer, 10 October 1886: Nellmapius heeft het Krügerhuis gebouwd voor £1.000, terwijl het hem £3.000 kostte; Ibid. Leyds—Moltzer, 22 Febr. 1885: „Een ding is jammer van hem (Krüger), vind ik, en dat is zijn zucht naar geld. Die uit zich somtijds op een hem onwaardige manier"; Vgl. de schenking van de leeuwen op de stoep van het Krügerhuis door Barney Barnato en Sammy Marks' aandeel in het Krüger-standbeeld.

34. Hier doelt Leyds waarschijnlijk, behalve op de perscampagnes tijdens zijn Staatssecretariaat, vooral op de aantijging als zou hij door onjuiste berichtgeving in Pretoria de hoop op Europese bijstand bij een oorlog met Engeland hebben vergroot. Nog in 1939 was hij daar gegriefd over (Van Hoek, a.w. 24), de uitgave van zijn correspondentie was o.a. bedoeld om dit gerucht te weerleggen (Voorwoord van *Eenige correspondentie uit 1899*).

35. Deze vergelijking laten we voor rekening van Dr. Leyds.

36. Over deze heftige verkiezingsstrijd o.a. J. Mouton, *Genl. Piet Joubert* (Ajbk XX 1, 1957), D. W. Krüger, a.w., G. J. Schutte, *De Hollanders in Krüger's Republiek*, en een door het Krügercomité uitgegeven *Manifest. Aan de burgers der Zuid Afr. Republiek*, waarin de uitlatingen van het Joubert-Comité weerlegd werden.

voor het Presidentschap, en waarbij de verkiezingscomités op onverantwoordelijke wijze tegen den anderen candidaat te keer gingen. „Het is niet aangenaam voor de Transvalers,” staat in de Gedenkschriften van den President te lezen,³⁷ „om aan dien tijd terug te denken, want de twee voornaamste mannen van de Republiek werden over en weer zoo zwart gesmeerd dat, als er ook maar een tiende waar was geweest van alles wat er verteld werd, beiden onwaardig zouden geweest zijn langer het vertrouwen van het Volk te genieten.” Het was dan in dien tijd, dat Krüger zich eens over die bekladding beklaagde, en zich over Joubert uitliet. „Zijn Comité beticht mij van dit en dat,” zei hij, „en geheel ten onrechte; maar als het publiek eens wist wat Joubert toen en toen gedaan heeft, dan zou hij heel wat stemmen verliezen.” „Maar, President,” antwoordde ik, „waarom maakt uw Comité daar dan geen gebruik van?” „Dat verbied ik een ieder,” zei hij met nadruk, „want dat weet ik uit den tijd toen wij nog vrienden waren.” Ja, vriendschap was bij hem geen woord met hollen klank.

Laat mij hier dadelijk bijvoegen dat ik niets tegen Generaal Joubert's integriteit insinueeren wil; dat komt niet bij mij op.

Wat Krüger aangaat, was, evenals vriendschap, ook vertrouwen bij hem iets heiligs. Hij schonk het niet licht, maar dan was het ook niet te schokken; lasterpraat en achterklap hadden er geen vat op. Tot de weldadigste herinneringen in mijn leven behooren die oogenblikken, waarin ik het bewijs kreeg van zijn vaste vertrouwen in mij. Naar ik reeds te kennen gaf, hebben we dikwijls genoeg van meening verschild, om het woord twisten niet te gebruiken. Maar toen ik eind '95 naar Europa was gegaan om mijn keel te laten behandelen (wat door de Engelschen voor een diplomatische ziekte werd gehouden) en in 't voorjaar van '96 te Pretoria terugkeerde en daar uit den trein stapte, toen was daar de President om mij af te halen. Het was een onderscheiding, die hij nog nooit iemand had bewezen, met uitzondering van Mevrouw Krüger. Ik was erdoor ontroerd, maar ik werd sprakeloos, toen hij mij in zijn rijtuig naar zijn huis nam, en mij daar onder vier oogen bewogen toesprak, met mijn hand in de zijne. „Dokter,” zei hij, „ik heb u zoo gemist; en zoo lang als u weg was, heb ik elken dag voor u gebeden. Uw bloed is warm, en mijn bloed is warm; en als ons aan elkaar raak dan vlieg die vuur. Maar ik zal u zeggen, waarom ik toch nooit mijn vertrouwen in u verlies: u zegt me alles in het gezicht; u doet nooit iets achter mijn rug.”

Hij had er nog iets bij kunnen voegen; hij had van een incident kunnen vertellen, voorgevallen tijdens mijn afwezigheid. Krüger heeft er nooit tegenover mij van gerept; ik weet het van een ander, die erbij tegenwoordig was. Wel, het is onnoodig te zeggen dat ik niet zonder vijanden, benijders was; en mijn afwezigheid was natuurlijk een schoone gelegenheid om tegen mij te intrigeeren. Een hunner zat eens met anderen op de stoep van de presidents-woning, waar deze 's morgens altijd menschen

37. *Gedenkschriften van Paul Krüger*. Amsterdam 1902, 133.

ontving, en hij beweerde bij de bespreking van de een of andere zaak dat ik van den President van meening verschilde, daartegen aan het werk was geweest, en zelfs van den President zelven iets zou hebben gezegd. „Dat lieg je,” viel Krüger in eens uit, „als Dr. Leyds zoo gedacht had, zou hij het mij zelf gezegd hebben. Je kunt maar gaan!”

Ziet, zulke ondervindingen doen iemand aan zoo'n man hechten. En terwijl hij goedig kon zijn als een groote hond, kon hij tevens fijngevoelig wezen als een vrouw. Een voorbeeld: Toen ik na mijn terugkomst uit Europa waarover ik het zoeven had, weer voor het eerst mijn plaats in den Uitvoerenden Raad innam, merkte de President op dat op den schoorsteen een klein brandend toestelletje stond. Wat is dat? vroeg hij. Is dat tegen de tabaksrook? Is die hinderlijk voor uw keel? Op mijn toestemmend antwoord ledge hij, de verslaafde rooker, terstond zijn pijp neer, en stelde aan de leden voor, niet meer in mijn tegenwoordigheid te rooken. En hij heeft dat tot het einde van zijn leven nagelaten. Zou men niet van zoo'n man houden?

En bewonderen kon men hem ook. Ik kan u verzekeren, dat men heel wat van hem leeren kon, al had men in Leiden gestudeerd. Als geboren jurist nam hij de langste wet in zich op, nadat die hem driemaal was voorgelezen. Vóórgelezen, want zelf lezen deed hij weinig, behalve dan zijn Bijbel. Het is onzin, wat verteld wordt; dat hij lezen noch schrijven kon; maar zijn oogen waren niet van de beste, of beter gezegd zijn oogleden, en hoe ouder hij werd, hoe meer last kreeg hij ervan. De oogharen groeiden binnenwaarts en irriteerden het oogvlies, zoodat hij jaren lang dagelijks door een oogarts³⁸ werd behandeld. In ieder geval, hij gaf er de voorkeur aan, te worden voorgelezen; en zat dan gewoonlijk met geloken of gesloten oogen te luisteren, aandachtig te luisteren en in zich op te nemen. Schrijven heeft hij na zijn vijftigste jaar ook weinig meer gedaan, behalve dan aan mevrouw Krüger, maar vóór dien tijd schreef hij gewoonlijk zijn rapporten eigenhandig. De uitgave van een verzameling daarvan, loopende tot ongeveer de eerste annexatie, is te Pretoria voorbereid, en heeft waarschijnlijk dezer dagen het licht gezien.³⁹

Maar van luisteren en in zich opnemen gesproken, ik heb juristen verbaasd zien staan over het juiste oordeel dat de President op slag over een ontwerpwet kon geven. Art. 35 is in strijd met art. 89, heette het dan; of wel: dit of dat geval is over het hoofd gezien. Enzovoorts. Altijd raak. En het wonderbaarlijkste was dat hij tien jaren later nog wist wat in dat concept gestaan had, en hoe dat veranderd was in den Uitvoerende Raad, gewijzigd door de Volksraadscommissie, en in welken definitieven vorm het door dat lichaam was gebracht. Men moet de discussies waaraan hij altijd met ijver en hartstocht deel nam, hebben bijgewoond om ten volle te kunnen beseffen, met welk merkwaardig brein men te doen had.

38. De Belgische arts Dr. Heymans, later Gezant van de Unie in Rome.

39. *Paul Kruger's Amptelijke Brieven 1851-1877*. Deur die Suid Afr. Akademie vir Taal, Lettere en Kuns uitgegee met medewerking, voorberig en aantekeninge van Dr. S. P. Engelbrecht. Pretoria 1925.

Niet minder knap, het knapst wellicht, was hij in het beoordeelen van diplomatieke stukken, en dat zonder iets meer van geschiedenis te weten dan waarmede hij persoonlijk in aanraking was gekomen. Ik spreek van beoordeelen van andermans werk, van concepten, van ontvangen brieven. Niet van zelf opstellen, wat zijn fort niet was. Maar als hem iets voorgelegd werd, dan merkte hij oogenblikkelijk met zijn kolossaal geheugen en doordringenden geest, wat daarachter stak; en menig lesje heb ik daarin van hem gehad. Maar toch had hij één zwakheid: hij was te vertrouwend, en verbeeldde zich dat de andere partij eerlijk woord zou houden, belofte zou vervullen, gelijk hij dat zelf deed.⁴⁰ En daarin heeft hij ongelukkigerwijze menig lesje ontvangen, zonder er voldoende leering uit te trekken.

Een zekere mate van slimheid hebben de Engelschen hem gegund, maar van het soort dat men boeren-slimmigheid noemt. Overigens gold hij, en geldt hij nog bij hen, als het type van den back-velder, toonbeeld van domheid en bekrompenheid, de eere-titel die de Brit voor elken Boer klaar heeft, die er niet op gesteld is Brit te zijn. In den Boeren-oorlog heetten Botha en Smuts ook zoo, en Hertzog heet nog altijd zoo.

Maar wij, die Krüger kennen, wij weten dat hij niet was wat in Zuid-Afrika een rem-schoen-Boer heet, doch een vrijzinnig verlicht man.

Elders⁴¹ heb ik dat met voorbeelden duidelijk gemaakt. Sta mij toe die hier te herhalen:

Hij zag het in dat het noodig was een elk in de republiek, wit of zwart, te doen inenten, toen een pokken-epidemie uit het noorden ook de Transvaal dreigde aan te tasten; hij was niet tegen arbeid op Zondag, als de nood er toe drong; hij bevorderde het onderwijs voor meisjes; hij stond er op dat de onderwijswet het beginsel zou uitspreken dat het leerstellig Godsdienstonderwijs als zoodanig thuis hoort bij de Kerk, en niet bij den Staat. Hij was gekant tegen de bepaling die Katholieken en Israëlieten buiten den Volksraad hield.

Maar ik moet eindigen. En het is mij een behoefte dat te doen in de schoone woorden van Prof. Colenbrander over Jan Veth:⁴²

„Er zijn er, die door verstand imponeeren; er zijn er, die winnen door hart. Gezegend is de omgang, met wie zonder ophouden beide doet.”

De herinnering aan zulk een omgang met Krüger, mijn President, zal mij als een zegen bijblijven tot mijn laatsten dag.

Ik heb gezegd.

Uitgegeven door G. J. Schutte.

40. M.i. juist gesteld, maar het blijft merkwaardig in een Calvinist die volgens J. F. van Oordt, *Paul Kruger en de opkomst der Zuid Afrikaansche Republiek*. Amsterdam 1898, blz. 803 als adagium voerde: Wees getrouw maar vertrouw niemand.

41. Hiervóór, *President Krüger*.

42. De bekende historicus Prof. dr. H. T. Colenbrander (1871-1945) in zijn herdenkingsartikel van de schilder—tekenaar—schrijver Jan P. Veth (1864-1925) (de man die ook een bekend portret van Leyds vervaardigde), *De Gids* 89 (1925) III, 153.